

I. DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA NARGİN ADASI'NDA TÜRK ESİRLER

Turkish Captives in Nargin During the World War I

Dr. Betül ASLAN*

“Burası bir cezire değil, makberdir. Öyle bir makberdir ki bin kadar adem kenarında oturup, növbelerini(sıranın kendisine gelmesini) bekliyor.”

“Bu yılanlar yuvasında(Nargin Adası) yaşamağa değil, ölmeye mahkûm olan zavallılar(Türk esirleri) susuzluktan göğermiş, kurumuş dillerini ağızlarından çıkarp dudaklarını kemiriyor, “su, su” diye ah vah ediyorlar.”

(Dr. Neriman Nerimanov'un raporundan. Açık Söz, 7 Aralık 1917.)

ÖZ

Bu makalede; I. Dünya Savaşı esnasında Kafkas Cephesi'nde Ruslara esir düşerek, Azerbaycan'ın Nargin Adası'ndaki esir kampına sevk edilen Türk esirlerinin durumu ele alınarak, onlara Azerbaycan Türklerinin yapmış oldukları yardımlar ortaya konulmuştur. Gerek esir kamplarına nakledilişleri sırasında ve gerekse Nargin'deki esir kampının son derece olumsuz koşullarında insanlık dışı uygulamaya maruz kalan Türk esirleri, Azerbaycan Türklerinin yardımları sayesinde bir nebze rahat nefes alabilmişlerdir. Türk esirlerinin acınacak durumlarının Azerbaycan Halkına duyurulması konusunda Azerbaycan Türk basımının önemli seslerinden Açık Söz, Basiret, İkdâm, Son Haber, Sada-yı Kafkas gibi gazeteler önemli rol oynarken, esirlere yardım faaliyetlerinin organize edilmesi ve yardımların yerine ulaştırılması konusunda Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ve Muhtaçlara Kömek Cemiyeti ön plana çıkmaktadır.

Anahtar Sözcükler: I. Dünya Savaşı, Nargin adası, Türk esirler

ABSTRACT

This essay seeks to illustrate the condition of the Turks taken captured on the Caucasian front during World War I by the Russians and send to a prison camp on the Nargin isle in Azerbaijan and further it deals with the help of the Azerbaijani Turks to these captives. Both during their transport to the camp and in the poor condition of the camp itself the Turkish captives suffered inhuman treatment and thus felt quite relieved with the support by the Azerbaijani Turks. Important newspapers of the Azerbaijani Turkish media like "Açık Söz, Basiret, İkdâm, Son Haber, Sada-yı Kafkas" made the public aware about the pitifulness of the captives and charitable organizations like the "Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" and "Muhtaçlara Kömek Cemiyeti" directed all the support.

Keywords: World War, Nargin island, Turkish captures

I. Dünya Savaşı'nda 29/30 Ekim 1914'de Türk donanmasının Karadeniz'deki Rus limanlarını bombalaması ile başlayan ve Kafkas Cephesi çatışmaları ile devam edip, 15 Aralık 1917 tarihinde filen son bulan Türk-Rus Savaşlarında binlerce Türk askeri Ruslara esir düşmüştü¹. Türk esirlerin sayısını tam olarak tespit etmek mümkün olmamışsa da,

* Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.440; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, C.III, Kısım:1, Ankara, 1983, s.237-238.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından 1917 yılı sonlarında Osmanlı esirleriyle ilgilenmek ve Türk esirlerinin miktarını tayin etmek üzere İskandinavya'ya gönderilen Yusuf Akçura, Kuzey Kafkasya'da 20- 30 bin ve Rusya'nın diğer yerlerinde de 30 bin olmak üzere toplam 60 bin Türk esir olduğunu belirtmişti².

Askeri esirlerin dışında birçok Türk vatandaşı da Rusya'da, esir bulunmaktaydı. Savaşın önce Karadeniz sahilleri ahalisinden ve başlıca Trabzon ve çevresinden olmak üzere binlerce kişi Novorossiysk, Odessa ve diğer Rus şehirlerinde çalışıyorlardı. Bunlar, ticaret, pastacılık ve başka türlü işlerle meşgul olmakta idiler. Limandaki iskelelerde ağır iş yapanlar da çoktu. Bunlardan başka birçok Türk ameleleri de çeşitli Rus şehirlerinde çalışmakta idi. Ayrıca başta Batum ve Odessa olmak üzere Türkiye'den kaçan ve "İttihat ve Terakki" rejimine karşı duran bir kısım siyasi mülteci de Rusya'da bulunmakta idiler. Savaş çıkınca bunların büyük bir kısmı Moskova'nın güneyindeki Kaluga'daki kampa nakledildiler³.

Yine Rusya'da bulunan Türk esirlerden bir bölümünü de; Kars, Ardahan, Batum ve daha sonra Erzurum, Erzincan ve Van gibi Anadolu'da Rusların işgal ettikleri yerlerden götürdükleri çok sayıdaki sivil esirler oluşturmaktaydı. Bunlar genellikle Ruslarca şüpheli telakki edilen ve daha çok da Ermenilerin kışkırtma ve iftiralari sonucu Rus askerleri tarafından yakalanan, içlerinde oldukça yaşlı kişiler, çok küçük çocuklar ve kadınların da bulunduğu esirlerdi⁴.

Gerek savaş başladığı sırada Rusya'da bulunan Türk tebaasından olanlar, gerekse işgal edilen Türk topraklarından zorla alınıp, Rusya'nın muhtelif yerlerinde enterne edilen Türk sivil esirlerinin sayılarının tespiti, askeri esirlerin sayılarının tespitinden çok

² ATASE, A.1/6, D.16/20, Kl.1486, F.1-42; *Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Dersaadet 1335/1919, s.2. Ayrıca esirlerin sayısı hakkında geniş bilgi için bkz.. Cemil Kutlu, *1. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997,s.16-17.

³ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.441.

⁴ *Açık Söz*, 4 Dekabır/Aralık 1917, No.620; *Açık Söz*, 7 Dekabır/Aralık 1917, No:623; ATASE, A.4/3671, K.2918, D.495/325, F.8-40.

Halil Ataman, Krasnoyark esir kampından götürülürken gördüğü Türk sivil esirlerle ilgili bir hatırasını şu şekilde nakletmektedir: "...En son küçük bir istasyona geldik. Tren durdu, pencereden gördüklerime inanamadım. Yine dikkatlice baktım, aldanmadığımı gördüm... Bu iskelede sandık duvarlarından yapılmış kulübeler, evler gördüm. Bu nevi kulübeler, evler bizim memlekette (Niğde- Bor) bağ ve bostanlarda görülürdü, düşündüm ve düşünüyorum. Bu sırada ayaklar yalın, karın üstünde trene doğru koşarak çocuklar geldiler ve bu arada üç dört tane de onbeş ve onaltı yaşlarında oğlanlar da geldi. Baktım simalar bizim, "Sizler kimsiniz?" diye sordum, "Biz Türküz" dediler. Türkçe konuşmaya başladık. Bunlar 15 kadar aileymiş ve kendileri Vanlı imiş. Ruslar Van'a geldikleri zaman, bu 15 kadar aileyi sürmüşler ve buraya getirmişler. Sonra da cehennem olup gitmişler .Allah, Allah... İşte o gün bugün buradalarmış. Dört seneden beri burada yaşıyorlarmış. Bu yerde, bu sandık duvarından kulübeleri yaptıklarını ve içinde sığındıklarını, barındıklarını söylediler." (Halil Ataman, *Esaret Yılları*, İstanbul, 1990, s. 198-199.)

daha güçtür. Çoğu zaman sivil esirlerin askeri esirlerle aynı kamplarda tutulması⁵, Rus Hükümeti'nin, kamuoyu nezdindeki itibarını yükseltmek için askeri esirlerin sayısını fazla göstermesi ve Türk sivil esirleri askeri esir olarak yansıtmaları⁶ gibi faaliyetler de Türk esirlerinin sayısının sağlıklı bir şekilde tespit edilmesini engellemiştir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen I. Dünya Savaşı sırasında Rusya'da bulunan Türk sivil esirlerinin sayısı 100 binden çok olarak tahmin edilmektedir⁷.

Ruslara esir düşen Türk vatandaşları, Omsk, Tomsk, İrkutsk, Uralsk, Samara, Kazan, Nijniy Novgorod, Horkov, Bakû ve diğer bazı şehirlerde özel kamplara götürülüyorlardı⁸. Askeri esirlerden genellikle erler ve küçük rütbeli askerler Bakû'de bırakılıyor⁹, subaylar ise kaçmalarını önlemek amacıyla daha ziyade Sibiry'a Çin hududuna yakın İrkutsk'a gönderiliyordu.

Savaş meydanlarında esir düşen Türk askerlerinin yaşadıkları zorluklar ve sıkıntı, daha Rusya'ya nakledilmeleri sırasında başlıyordu. Yaralı askerler ile sağlamlar bir arada tutuluyor, sonra genelde Kafkas Ermenilerinin idare ve kontrolü altında bulunan esirler, cepheden ellişer elişer vagonlara bindiriliyorlar ve yine çoğu Ermeni olan askerlerin kontrolünde aç-susuz bir halde gönderiliyorlardı. Vardıkları yerlerde vagonlar açıldığı zaman, her vagonun 10-15 Türk askeri ölmüş oluyordu¹⁰.

I. Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşen Hüsamettin Tuğaç hatıralarında, Rusya'ya nakledilişleri esnasında yaşadıkları ile ilgili olarak şunları anlatmaktadır:¹¹

"1915 yılının ilk ayının ikinci haftasında idik. Şimdi Kubişef adını taşıyan Samara İstasyonu'na gelmiştik. Bir Rus doktoru yanımıza geldi. Hasta olup olmadığımızı sordu... Şehirde tifüs hastalığı salgın halinde imiş. Esir trenlerini karantina altına almışlardı. Sonradan Rus gazetelerinden öğrendik ki, o sıralarda bu istasyonda müthiş bir dram

⁵ Hazar Denizi'ndeki Nargin Adası bu tür kamplardan biriydi. (ATASE, A.1-110, K.2190, D.5, F.6-1.)

⁶ Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s.16.

⁷ Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s.16-17.

⁸ A. M. Şamsuddinov, "Velikiy Oktiyabır i Turtsiya", *Velikiy Oktiyabır i Turtsiya (Zbornik Statey)*, Tiflis, 1982, s.10; Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara, 1997, s.43.

⁹ *Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet En Yeni Tarih Arşivi (Azerb. Cum. EYTA)*, F.498, Op.1, D.1038, L.79-80.

¹⁰ Emircan, A. Ali- M.Emin Gerger, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, İstanbul, 1992, s.62.

I.Dünya Savaşı'nda Ermenilerden teşkil edilmiş olan askeri birlikler, Doğu Anadolu'da Türklere yaptıkları mezalim yetmiyormuş gibi, bilhassa ekserisi yaralı olan Türk esirlerine de zulüm ve işkence ediyorlardı. Bu durum hakkında, Osmanlı Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta da Rusların Türk esirlerini muhafaza işini Ermenilere bıraktığı bildirilerek şöyle deniliyordu: "...Muhafazası Ermenilere verilen Osmanlı üserasının bunlar tarafından enva-i su-i muamelata maruz kaldıkları ve tüfenk dipçığı ile dövülerek itlaf edildikleri mevsuken istihbar kıldığı ve Ruslarla temasta bulunan asakir-i Osmaniye meyamında Rus ve Ermenilerin bulunmasını Kafkasya'daki hayırhahlarımızın tenkit etmede oldukları ve rivayet olunduğuna..." (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler,(1915-1920), Ankara, 1994, s.20-21)

¹¹ Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul, 1975,s.27

oynanmış. Trenler dolusu Türk esiri karantina var diye buldukları hayvan vagonlarında kilitli kapılar ardında haftalarca aç ve susuz bırakılmış, hepsi açlıktan, susuzluktan ve hastalıktan ölmüş gitmişlerdi...”

Faik Tonguç ise nakledilişleri hakkında şunları yazmaktadır¹²:

“150 kişiyi aşan subay kafilesi bir Ermeni teğmenin kumandası ve 100 kadar askerin muhafazası altında Hamamlı köyünden ayrılarak Sarıkamış İstasyonu’nda bizim “kırk kişilik”lere benzeyen vagonlara yerleştik. Kor Nehri Vadisi’ni izleyerek akşam vakti Tiflis İstasyonu’na vardık. Cehennem sıcağında vagon içinde, pencereler kapalı olarak üç gün acı ve derin bir üzüntü içinde bekledik. Su bile dirhemle verildiğinden bayılanlar, hastalananlar çoğalıyordu. Yemek içmek gibi zorluklardan başka pencereden bakmak bile yasaktı. Bu durumdan kimsenin şikâyete hakkı yoktu. Çünkü esirdik, hem de memleketimizdeki deyişle “Moskof elinde esir”dik.

“Birçok rica ve şikâyetlerden sonra bir vagona bir pencere açılmasına izin verildi. Bu demir hapisanelerde, aç susuz kavrulmanın sonucunda bulaşıcı hastalık baş gösterdi. Hastaneyi kaldırılanlar sıklaştı.”

Esirlerin çilesi; yalnızca nakledilişleri sırasında değil, ulaştıkları esir kamplarında da sürmekteydi. Rusya’da bulunan Türk esirlerin durumları genelde çok kötü idi. Milletlerarası anlaşmalar gereğince uygulanması gereken kurallar, Rus makamlar tarafından yerine getirilmiyor, esir subaylara rütbelere göre verilmesi icap eden aylıkları ve erlere de Rus askerlerine verilen istihkakın yarısı dahi, hemen hiçbir kampta verilmiyordu. Yalnızca çok kötü şartlarda yiyecek ve giyecek ihtiyaçları karşılanıyordu¹³.

Rusların sivil, asker demeden Türk esirlerini tuttıkları yerlerin başında Bakü gelmekteydi. Kafkas cephesinden binlerce esir nakli yapan trenler, Bakü’ye geldiklerinde esirlerin bir kısmını burada bırakıyor, diğerlerini Sibiryanın iç şehirlerine naklediyordu.¹⁴

Bakü’ye getirilen esirlerin, özellikle sivil esirlerin bir kısmı, Hazar Denizi’nin kıyısında bulunan ve bütün masrafları Hacı Zeynelabidin Tagiyev¹⁵ tarafından karşılanan bir hapisanede kalıyorlardı ki bu hapisane diğer yerlerden çok farklı olup, yaşam şartları daha iyiydi¹⁶.

¹² Faik Tonguç, s.200-201.

¹³ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.441.

¹⁴ *Azerb.Cum.YTA,F.46,Op.7, D.179.L.11*

¹⁵ Azerbaycan’ın milli burjuvazisinin önde gelen isimlerinden olan Hacı Zeynelabidin Tagiyev, I. Dünya Savaşı Kafkas Cephesi savaşları sonucunda mağdur olan Anadolu Türklerine büyük yardımlarda bulunan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi’nin de kurucularındandır. Geniş bilgi için bak. Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği (yardımı)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, 2000, s.53-63; A. Merdan Topçubaşov, *Azerbaycan’ın Teşekkülü*, Bakü, 1334 (1918), s.10.

¹⁶ Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, İstanbul, 1954, s.63.

Bakû'ye getirilen Türk esirlerinin çoğunluğu ise(özellikle de askeri esirler) şartları oldukça ağır olan Bakû Şehri karşısında bulunan Nargin Adası'ndaki kampa götürülüyorlardı¹⁷.

I. Dünya Savaşı esnasında, adada tutulan esirlerin bulunduğu şartlardan dolayı, Azerbaycanlı Türkler tarafından "*Arsa-i Kerbelâ*", "*Makber*" gibi çeşitli isimlerle anılan ve yılanlarıyla ünlü olduğu için de "*Yılan Adası*" da denilen Nargin¹⁸, Hazar Denizi'nde, Bakû'ye deniz yoluyla 45 dakikalık mesafede bulunan 3 bin 100 metre uzunluğunda ve 900 metre eninde, 3,5 kilometre kare büyüklüğe sahip olan bir adadır¹⁹. Ruslar, Sarıkamış harekâtından sonra bu adayı savaş esirlerinin tutulduğu bir kamp haline getirmişlerdi.

Aslında Kafkas Cephesi savaşlarının başlamasından hemen sonra Ruslara esir düşen Türklerin Tiflis ve Bakû gibi şehirlere getirilmesi, Çarlık yönetimi açısından ciddi bir rahatsızlık yaratmıştı. Bunun sebebi de Kafkas halkının önemli bir kısmının dini ve etnik açıdan esir düşen Türklerle aynı kökten olması idi²⁰. Dolayısıyla bu bölgelerden geçirilen Türk esirlerin durumu yerli halk arasında büyük bir rahatsızlık doğuruyordu. Diğer taraftan kiliselerde Çarlığın başarısı için dualar edilmesi, onların milli ve dini hislerini daha da olumsuz etkiliyordu. Türk-Müslüman ahali, Rusya vatandaşları olmalarına rağmen Osmanlı Devleti'nin bu savaşta mağlup olmasını istemiyorlardı. Netice itibarı ile Rusya'nın Türk ve Müslüman Osmanlı Devleti ile savaşması, Rusya'da milli ve dini çatışmaları daha da derinleştirmişti.

İşte bu ortamda Çarlık yönetimi, kötü durumdaki Türk esirlerin halkın üzerinde bırakacağı tesiri de göz önünde tutarak, esir kamplarını özellikle halkın dikkatlerinden uzak, herhangi bir irtibat riski olmayan yerlerde kurmayı planlamıştı. Daha önceleri ağır suçluların tutulduğu bir hapisane olarak kullanılan Nargin Adası da bu amaca uygun olarak düşünülmekteydi.

¹⁷ *Azerb.Cum. YTA*, F.46,Op.7,D.179,L.II.

¹⁸ Nargin Adası için "Makber" ve "Arsa-i Kerbelâ" kavramları Neriman Nerimanov'un adada bulunan esirlerin acınacak durumlarını dile getirdiği Açık Söz gazetesindeki yazısında, ilk defa ifade edilmiştir. (*Açık Söz*, 7 Dekabır/ Aralık 1917, No: 623.) Ada için Azerbaycan'da yaygın olarak kullanılan "Yılan Adası" ifadesidir. (Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Dersaadet, Matbaa-i Orhaniye, 1335, s.93; Süleyman Nuri, *Çanakale Siperlerinden TKP Yönetimine, Uyanan Esirler*, İstanbul, 2002, s.154.)

¹⁹ Akif Aşırılı, "Nargin Adasında Türk Esirleri", Şark, 5 Ağustos 2008.

Azerbaycanlı coğrafyacı Elvin Gül, Nargin hakkında şu bilgileri vermektedir: "Adanın yarısı düzlük, yarısı ise tepeliktir. Uzunluğu 3km, eni 600metredir. Adanın öyle yerleri vardır ki eni 170 metreye düşmektedir. Bazı kısımlarında adanın eni 900 metreye kadar çıkmaktadır. Ortalama olarak adanın eni 600 metreye yakındır." ("Mezarlıklar ve Cehennem Adası", <http://wap.azerxeber.com/xeber/mezarliqlar-ve-cehennem-adasi--1102959.html?10>.)

²⁰1915 yılı başlarında Kafkasya'nın nüfusu 11 milyon 449 bin 166 kişi idi. Kafkasya'da Müslümanların sayısı 6 milyondur. Bu yıllarda Güney Kafkasya nüfusu 6 milyon 609 bin 234 civarındaydı. Kuzey Azerbaycan'ın nüfusu ise 2 milyon 861 bin 862 kişi olup, bunun yaklaşık iki milyonu (1 milyon 952 bin 250) Türk ve Müslüman idi. (Musa Kasımlı, "Azerbaycan'a Getirilmiş Osmanlı Harp Esirlerinin Taleyî", *Ayna*, 2 Ağustos 2008.

Nitekim Kafkas Cephesi'nde savaşlar devam ederken gerekli incelemeleri yapmak üzere Rus Kızılhaç Başkanı Prens Oldenburg Tiflis'ten Bakû'ye geldi. Beraberinde mühendisler de vardı. Bakû Şehir Polisi Reisi Polkovnik İ. P. Martinov ve Bakû Gubernatörü V.V. Alişevski ile birlikte Nargin adasında yaptıkları incelemeler sonucunda, adayı esirlerin tutulması açısından amaçlarına uygun bir yer olarak belirlediler. Bundan sonra Şehir Polis Reisi Martinov gözetiminde esirlerin kalabileceği barakalar inşa edilerek, çoğusu Türk askeri esiri olan savaş tutsakları buraya nakledilmeye başlandı²¹.

Esaret hayatını Nargin'de geçiren Türk askeri esirlerinden olan Süleyman Nuri hatıralarında adaya nakledilişleri ve ada hakkındaki intibalarını şu şekilde kaleme almıştı²²:

“Bakû istasyonundan, etrafımız Rus askerleriyle kuşatılmış bir grup halinde, bizleri sahile, Bakû'nün iptidai bir şekil arz eden, ağaçtan iskelelerinden birine getirdiler ve bir çatanaya bindirerek 15-20 kilometre deniz açığında bulunan ve adı Azericesi Yılan Adası olan Nargin Adası'na getirdiler. Bakû, deniz açıklarından sahilden içerilere doğru az yükselerek kalkan bir yamacın üzerine sahilden “Züh” ve “Bayıl” denilen semtler kadar serpilmiş, bazı yerlerde seyrek ve bazı yerlerde sık sık üzün ve fabrika oldukları açıktan seçilmesi zor olan binalardan müteşekkildi.

“Çatana bizi sonumuzun meçhul karanlıkları “Nargin” adasının toprakları üzerine serpiverdiği zaman, hemen orada ilk müşahede ettiğimiz, muhafız Rus erleriyle, hangi millet ordusuna mensup oldukları fark edilemeyen yırtık pırtık elbiseli esirleriyle, kadınlı erkekli beyaz sıhhiye giysili sağlık memurlarıyla ve Bakûlü olmaları ve adda alışverişle meşgul oldukları kolayca tahmin edilebilen sivilleriyle ada, üzerimizde hiç de ümit verici bir tesir bırakmadı. 2, 2,5 kilometre kare sathında, bir kilise ve birkaç idare binalarından başka, yer üstünde hemen hemen başka bir bina görünmüyor, tek tük Alman, Avusturya ve Macar esirleri olmak üzere 50 bin Türk esiri, yarı yarıya toprağa gömülü zeminliklerde yaşıyorduk..

“Bir iki gün devam eden acemiliğimiz devrinde, adanın hemen hemen bütün sahillerini döndük dolaştık, batı ve Bakû'ye yani kuzeye taraf olan sahillerin müthiş kayalık ve bu kayalar üzerinde oltalarıyla bütün gün balık tutamayan balık avcılarına ve her adımda dünya kadar tesadüf ettiğimiz su yılanlarına rastladık. Bakûlülerin burasını “yılan adası” olarak tesmiye etmelerinin (adlandırmalarının) sebebi bu imiş meğer! Bir günde bizim de belki ebedi mekânımız olması pek de ihtimalden uzak olmayan ve adanın diğer kısmına nazaran daha hakim mevkii olan kuzey tarafı ucuna, ölen esirleri gömdüklerini işittiğimiz yeri görmek ve bu vesileyle onları ziyaret etmiş olmak için, bir gezinti yapmaya gittik. Orada yegâne açık bulunan bir çukura yaklaştık, çukur henüz yarı yarıya doluydu, çukurun içine atılmış ölülerin, üzerlerine kalın bir tabaka kireç serpiştiği için ölüleri saymak mümkün değildi. Bu çukurun hayalen toprakla örtüldüğünü farz ederek, buna benzer çukurlar olmaları muhtemel, fakat şimdi, toprak

²¹ Kasımlı, “Azerbaycan'a Getirilmiş Osmanlı Harp Esirlerinin Taleyi”, *Ayna*, 2 Ağustos 2008.

²² Süleyman Nuri, *Çanakale Siperlerinden TKP Yönetimine, Uyanan Esirler*, İst., 2002, s.154-157.

üzerinde birer iz olarak kalmış yerleri çokluklarından saymak da mümkün değildi. Saymak istememizin sebebi, adanın üsera kampı olduğundan beri, bugüne kadar ölenlerin sayısını, mümkün merteye sıhate yakın bir tarzda tahmin ederek merakımızı tatmin etmektir. Buradan koğuşa gelince, bizden kıdemli olan erlerden çukurların ellişer kişilik olarak kazıldıklarını, her gün ölenleri sırayla balık istifi koya koya 50 kişi tam olduğu tekmi haberini verince, çukur kapatılarak diğer bir çukurun hemen orada ve yahut da yakın civarında kazıldığını söylediler. Cephe başka burası da bambaşka bir alem, artık biz de ölümle hayat arasında fark görmek hissinden mahrum olanlara döndük...

“..Sabahları sırayla koğuşlarımızdan tayin ettiğimiz arkadaşlarımız ekmeklerimizi, karavana kaplarıyla getirilen bulanık su halinde, çay olduğuna binbir şahit lazım olan çaylarımızı, kendi kaplarımızda içiyor ve akşamları da bulgur tanesi gibi ot tohumu taneleriyle, mutfakta kendi arkadaşlarımızın sözde soydukları ve fakat haddi zatında soyulmamış bütün bütün patateslerin katışık ve bunların topunun da yıkanmadıkları için, topraklı taşlı çorba mı desem lâpa mı desem, karavanalarımızı getiriyorlar ve bunlara beş on kişi bir arada kepçe gibi kaşıklarla girişiyorduk.”

Nargin'de bulunan Türk esirlerinin durumu çok kötü ve adadaki şartlar çok olumsuzdu. Ruslar yalnızca askeri esirleri değil, savaşın yayıldığı bütün Anadolu topraklarından topladığı iki-on beş yaş arası çocuklardan seksen-doksan yaşlarına varan yaşlı kişilere kadar binlerce Türk sivil esiri de burada tutuyordu.²³

Özellikle 1916 yılında Kafkas cephesinden gelen Türk esirlerinin durumu Azerbaycan Türkleri arasında büyük bir infial uyandırmıştı. Azerbaycan Türk gazeteleri Bakû'ye getirilen Türk esirlerinin sayısı ve durumları hakkında bilgi verirken²⁴ Anadolu'dan gelen yardım çağrılarını da yayımlayarak, halkı bu konuda destek olmaya çağırıyorlardı. İlk tepki ve girişimler Anadolu'da işgal edilen yerlerde tutsak edilen, ancak asker olmayan Türk esirleri ile ilgiliydi. Çünkü savaşla ilgisi olmayan kendi kan ve dinlerinden olan bu insanların esir muamelesi görmesini büyük bir haksızlık olarak görmekteydiler. İşgal edilen bölgelerdeki Türklere yardım için gönderilen Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi temsilcileri, bir taraftan bu haksız uygulamayı engellemek için gerekli girişimlerde bulunurlarken, diğer taraftan bu konuyu Azerbaycan kamuoyunun gündemine taşıyorlardı. Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Erzincan Temsilcisi Abdulmabut Bey, Bakû'deki merkeze gönderdiği telgrafında şunları yazmaktaydı²⁵:

“Nargin Adası'nda ve Tiflis'teki hapisanede külli miktarda Türk esiri var ki, ne bu muharebede askerlikte bulunmuşlar, ne kabaklarda(önce). Lakin Rus koşunları(birlikleri) Türkiye toprağına sokuldukta, yalan danışlar ve provakatiya neticesi olarak hapsedilmişlerdir. Bunların arasında 90 yaşında kişiler dahi vardır. Ben telgraf ile Kafkasya Komisarlığı Sadrı'na ve Doktor Sultanov'a müracaatla asker olmayan Türk

²³ Açık Söz, 7 Dekabır/Aralık 1917, No: 623

²⁴ Son Haber, 9 Oktıyabır/Ekim 1915, No: 24; Sada-yı Kafkaz, 6 İyul/6 Temmuz 1915, No:31.

²⁵ Açık Söz,4 Dekabır/Aralık1917, No:620.

esirlerinin bırakılmaları hakkında teşebbüste bulunmalarını istida etmiştim. Atalar ve kardaşlar, fitne ve yalan danış kurbanı olan bu zavallıların müdafaa ve muhafazasına ses kaldırım.

Erzincan – Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Vekili Abdülmabud'

Azerbaycan Türk halkı Nargin'deki esirlerin durumuyla yakından ilgileniyor, gerek kurulan yardım cemiyetleri vasıtasıyla gerekse de ferdi olarak ellerinden geldiğince maddi ve manevi yardımlarda bulunmaya çalışıyorlardı²⁶. Özellikle Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi²⁷ ve onun tarafından oluşturulan Muhtaçlara Kömek Cemiyeti bu hususta çok büyük çabalar göstermişlerdir.

Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Ruslar tarafından Anadolu'da işgal edilen bölgelerdeki aç, sefil ve korunmaya muhtaç Müslümanlar için büyük bir yardım faaliyetine başlarken²⁸, Ruslara esir düşen ve bir kısmı Azerbaycan'a sevk elden Türk savaş esirlerinin durumuna da seyirci kalmadı. Cemiyet-i Hayriye ilk iş olarak, esirlerle daha yakından ilgilenebilmek ve daha serbest bir şekilde yardımların ulaşmasını sağlamak amacıyla, Bakû'deki Türk esirlerinin "*resmi himayeciliğini*" üzerine almak istemiştir. Hükümet nezdinde yapılan girişimler sonucunda resmi olarak izin alınmış ve böylece Cemiyet, esirlerin buldukları yerlere rahatlıkla girip çıkma ve kontrol edebilme hakkına sahip olmuştur.²⁹

Cemiyet, ilk olarak Nargin Adası'nda giyecek ve yiyecek sıkıntısı çeken Türk esirlerin yararına olmak üzere halktan yardım toplamaya başladı. Bu amaçla çeşitli çaylar, toplantılar tertip edildi, tiyatro günleri düzenlendi³⁰. Ayrıca Cemiyet, esirlerin resmi korumacılığını üzerine aldığından, haftada bir gün (Pazar günleri) Nargin'deki Türk esirlerinin Bakû'ye çıkarılarak gezdirilebilmesi için de izin alabilmişti. Böylece Türk esirlerin haftada bir gün de olsa o çok kötü şartlardan kurtulup rahat etmeleri, dinlenmeleri sağlanıyordu. Bu tarihlerde Bakû'de bulunan Fahrettin Erdoğan hatıralarında şunları aktarmaktadır³¹:

²⁶ *İkdam*, 3 Mart 1915, No:60.

²⁷ Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, 1905 yılında Bakû'de Azerbaycan Türkleri tarafından kurulmuştur. Ancak Cemiyet asıl faaliyetini Birinci dünya savaşı yıllarında göstermiştir. Cemiyet savaş esnasında özellikle Türkiye'nin Doğu ve Karadeniz bölgelerinin Rus işgalinde bulunan yerlerinde, Türk ahaliye gerek maddi ve gerekse manevi yardımlarda bulunmuştur. Bu cemiyet hakkında bkz. (*Hayat*, 15 Noyabr / Kasım 1905; Betül Aslan, *1. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği (yardımı)" ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, 2000; Yavuz Aslan, "Predstaviteli Bakinskoy Blagotvoritelnoy Organizatsii v Erzurume, *Azerbaycan Tarihi Problemleri Üzre Meruzeler Mecmuası*, (27-28 Mart 1992), Bakû, 1992, s.149-150.

²⁸ Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Aslan, *Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği*, s.185-316.

²⁹ *Azerb. Cum. YTA.*, F.498, Op.1,D.1038,L.79-80.

³⁰ *Açık Söz*, 18 Aralık 1916,no:631.

³¹ Erdoğan, *Türk Ellinde Hatıralarım*, s.129.

“...Erzurum'un düşmesinden sonra Rus cephesi Erzincan'a kadar ilerlemiş, burada esir edilen subay ve erleri Sibiry'a değil, Bakû'nün karşısında Hazar Denizi'nin ortasındaki Nargin adasında esirler kampında topluyorlardı. Her Pazar bu kampta bulunan esir subaylar muhafızlarla şehri ziyarete geliyorlardı. Biz de onları görmek için iskeleye gittik. Halk yığılmış, otomobiller sıralanmış, içinde genç kızlar yolcuların gelmesini bekliyorlardı. Bu otomobildekilerin kimler olduğunu sordum. Bakû milyonerlerinin kızları olduklarını öğrendim. Mesela Topçubaşı Ali Merdan Bey'in, Nagiyov, Tagiyov ve Kuluyovların hususi taksilerindeki kızları en başta duruyordu. Motörler yanaştı. Esir Türk subayları kıyıya çıktılar. Taksiden çıkan kızlar birer ikişer mevcuduna göre subayları kollarından tutup taksilere oturtular. Şehrin her tarafını gezdirdikleri gibi subayların ve kamptaki arkadaşlarının ihtiyaçlarını mağazalardan alıyorlar ve paraları Cemiyet-i Hayriye tarafından ödeniyordu. Bunları evlerine götürerek öğle yemeklerini aileleri arasında yedirttikten sonra tekrar taksilerle aldıkları kıyıya getirip teslim ediyorlardı...”

Cemiyet-i Hayriye'nin Türk esirleri için yapmış olduğu hizmetlerden biri de, Rusya'ya nakledilirken çok kötü şartlardan dolayı vagonlarda veya getirildikleri yerlerde ölen esirlerin İslâmi usullerle defnedilmesi, yaralı ve hasta olanların ise bakımlarının yapılmasının sağlanması idi.

Cemiyet, Bakû'ye getirilen hasta ve yaralı Türk esirlerin mümkün olduğunca bakımını üstlenerek, Cemiyet-i Hayriye'nin hastanesinde tedavilerinin yapılmasını sağlarken³², burada ölen Türk askerlerinin defin işlerini de üzerine almış ve bu işle, İsmail Bey Sefer Aliyov'u görevlendirmişti. Aslında Rus Hükümeti ölen harp esirlerinin defin ücretlerinin karşılanması için belirli bir miktar ödenek ayırmıştı. Türk esirleri için bu pek uygulanmayınca Cemiyet-i Hayriye defin masraflarını kendisi karşılamak durumunda kaldı³³. Fakat kaynaklardan anlaşılıyor ki bu hizmet Nargin'de ölen Türk esirleri için pek mümkün olmamıştır. Ada ile bağlantı belirli şartlarda ve Rusların kontrolü altında, çok nadir sağlandığından buradaki hasta veya ölen Türklerin durumları hakkında bilgiler pek yetersiz olup, gelen haberler de pek iç açıcı değildi.³⁴

Azerbaycan Türk halkı Nargin Adası'ndaki Türk esirlerinin durumuyla oldukça ilgili bulunuyordu. Hatta yardım heyetlerinin ve cemiyetlerin dışında şahsî olarak da idarî makamlara başvurarak, Türk esirlerine yardım etmek amacıyla girişimde bulunanlar vardı. Nargin Adası'nda esir olan Türk subaylarından Ahmet Göze, Azerbaycan Türklerinin kendilerine yapmış oldukları yardımlara değinirken Azerbaycanlı Ayşe Hanım adlı bir Türk kadınının göstermiş olduğu yardımseverliği şöyle anlatmaktadır³⁵:

³² *Azerb. Cum. YTA*, F.46, Op.7,D.179, L.II.

³³ *Açık Söz*, 25 Ekim 1915, No.19.

³⁴ *Açık Söz*, 25 Ekim 1915, No.19.

³⁵ Ahmet Göze, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, İstanbul, 1991, s.71. Ahmet Göze, Türk esirlere büyük yardımlarda bulunan Ayşe Hanım'ın, Bolşeviklerin Bakû'ya girişlerinde öldürüldüğünü belirtmektedir. (Göze, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, s.71.)

"...Ayşe Hanım zengin bir kadın, çok büyük bir vatanperver, milli hisleri kuvvetli ve çok cömert bir hanımefendidir. Nargin Adası'nda yüzlerce Türk esirinin bulunduğunu bilmekte ve her fırsatta kendilerini ziyarete gelmektedir. "Asker evlatlarımı, ziyarete geldim" diyerek hallerini hatırlarını sormaktadır.

"Her haliyle bütün servetini onlara feda etmeye hazır olduğunu belli etmektedir. Bu hamiyetli yaşlı hanım bütün kampın anası olmuştur adeta. Bilhassa bayramlarda sabah sabah kampa koşmakta ve "asker evlatlarının" bayramlarını tebrik etmektedir. Amma nasıl tebrik. Kâhyası arkasından bütün esirlere maaşları kadar maaş yani albaya albay, yüzbaşıya yüzbaşı maaşı bayram harçlığı ve herkese birer kat çamaşır, ayakkabı vesaireyi muhtevi bohçalar vermektedir.

"Onun karşılamışı da bir âlemdir. Bütün esirler onu merasimle tabur halinde karşılayıp selamlamakta kendisi de esir olan bu kadına en büyük saygıyı, o da onlara en büyük sevgiyi göstermektedir."

Yine Nargin Adası'nda tutulan askeri esirlerden Hakkı Mehmet de buradan kurtulduktan sonra, 1 Şubat 1918 tarihli ifadesinde, Azerbaycan Türklerinin esirlere yaptıkları yardımlar hakkında şunları kaydetmektedir³⁶:

"...Bu zamana kadar Bakû milyonerlerinden merhum İsrafil Gacırofun zevcesi Seniha Hanım her hafta zabitan ve efradımızı ziyaret ederek birçok muavenette bulunmuş, hatta hastalarımıza bizzat pansuman ve masaj gibi büyüklükler de göstermişti. Fakat bir müddet sonra Ruslar bu hanımın da adayı ziyaret etmesini men etmişlerdi.

"Verilen yemekler pek fena, ekmek çamur gibi idi. Bakû milyonerlerinden Müslüman bir zat Rusların verdikleri siyah unu alarak onun yerine beyaz un ita edip pek büyük bir iyilikte bulunmuştur."

Azerbaycan Türklerinin gerek ferdi olarak, gerekse çeşitli cemiyetler vasıtasıyla Türk esirlere yapmış olduğu bu yardımlara rağmen Kafkas Cephesi'nden gelen esir sayısının her geçen gün artması, Rus idarecilerinin ve Nargin'deki esir kampı sorumlularının dirayetsiz ve umursamaz davranışları yüzünden Türk esirler de dahil olmak üzere bütün esirlerin durumu genel olarak kötüye gitmiş, adada esirler arasında çeşitli hastalıklar baş göstermiş, soğuklarla birlikte ölüm olayları da artmıştır.

Bu olaylar üzerine adaya gelen Kızılhaç yetkilileri esirlerin durumunu görmüş ve Rus makamlarına şikâyetle bulunarak, gerekli önlemlerin alınmasını istemişlerdi. Yine Azerbaycan gazetelerinde Türk esirlerin nakledilmeleri esnasında yüzlerce Türk esirinin havasızlıktan, açlıktan ve hastalıktan öldüğü ve adadaki esirlerin çok kötü şartlar içerisinde bulunduğu dair haberler³⁷ etkisini göstermiştir. Bunun üzerine Çar II. Nikola'nın dayısı ve Rus Kızılhaç Teşkilatı Başkanı Prens Oldenburg, konuyla ilgilenmek ve bazı tedbirler almak durumunda kalmış ve tepkileri yatıştırmak için kamuoyuna bazı

³⁶ ATASE, A.1/110, K.2190, D.5, F.4.7-5.

³⁷ İkdâm, 4 Ocak 1915, No:12.

açıklamalar yapmak gereğini hissetmiştir. 12 Ocak 1915 tarihli İkdâm gazetesinin yazdığına göre; Prens Oldenburg, Türk esirlerinin çok kötü şartlarda bulunmalarından rencide olduklarını, bunun için lazım gelen yerlere emir vererek, Türk esirlerine eziyet edilmemesi, vagonlarla nakilleri sırasında geçirilen istasyonlarda esirlerin indirilerek hava aldırılması ve isterlerse kendileri için yiyecek almalarına engel olunmaması hususunda gerekli hassasiyetin gösterilmesini istemiştir³⁸.

Bu haberler ve şikayetler sonucunda, Prens Oldenburg , Nargin Adası'ndaki esirlerin de durumunu teftiş için Bakû'ye gelmiştir. Bakû'daki Rus Kızılhaçı temsilcisi tarafından adadaki esirlerin içler acısı durumu ile ilgili olarak Oldenburg'a brifing verilmiş ve bizzat kendisi de esirlerin bu feci durumunu gözlemlemiştir Prens Oldenburg Bakû'de iken, Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi 'nin hastanesinde de incelemelerde bulunmuştur. Prens, hastalara hiçbir ırk ve din farkı gözetmeksizin bakan doktorundan hastabakıcısına kadar hepsi Türk olan bu hastane yöneticilerinin ve çalışanlarının azminden ve hizmetinden etkilenmiştir. Hatta kaderin garip bir tecellisi olsa gerek, hastanede Ermeni hastaların da yattığını ve bunların bile Türk doktorlarından ve hastanesinden memnun olduklarını görünce Prens Oldenburg, hastane idaresi ve çalışanlarını bu azimleri ve hizmetlerinden dolayı kutlamıştır³⁹.

Prens Oldenburg'un, bu inceleme ve gözlemlerinden sonra, esirlerin durumunun düzeltilmesi yolunda bir takım girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır⁴⁰. Ancak bu çabalar Nargin'deki esirlerin durumunu iyileştirmediği gibi, verilen direktif ve talimatların bölgedeki Rus idareciler tarafından göz ardı edildiği de bir gerçektir. Çünkü Rusya, özellikle 1905 den itibaren Türk-Ermeni çatışmalarında husumeti artırıcı bir politika izlemiş ve Kafkasya'daki büyük Rus memurları, Ermenileri Türklere karşı kıskırtmış ve gizlice silahlendirmişlerdi. Kafkasya Genel Valiliği'ne Türk düşmanı ve Ermeni yanlısı politikalar takip eden Vorontsov Daşkov'un 1905'te atanması⁴¹ ile bölgede Türklere yönelik sert ve düşmanca politika takip eden Rus idarecilerin sayısı artmıştır. Bu yapının Azerbaycan'a getirilen Türk esirlerine de iyi davranması ve verilen talimatları düzgün uygulaması çok mümkün değildi. Nitekim bölgede görevli Rus idarecilerin esirlere yönelik suiistimallerinin önü alınamamıştır. Nargin'deki Türk esirlerinin durumu her geçen gün daha kötüye gitmiştir.

Azerbaycan Türkleri, Nargin'deki Türk esirlerin durumlarını iyileştirmek, ihtiyaçlarını karşılama gibi faaliyetlerin dışında, onların adadan kaçmalarına yardımcı olmak ve Türkiye'ye ulaşmalarını sağlamak içinde gizli çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu konuyla ilgili olarak birçok bilgi mevcuttur. Örneğin; Bakû'deki Türk esirlerinin resmi korumacılığını üzerine alan Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, yukarıda da belirtildiği üzere esirlerin belirli günlerde Bakû'ye çıkarılmaları için de gerekli olan izni alabilişti.

³⁸ *İkdâm*, 12 Ocak 1915, No:19.

³⁹ Emircan-Gerger, *Büyük Ermenistan Hayali*, s.63.

⁴⁰ *Basiret*, 17 Yanvar/ 10 Ocak 1915, No:36.

⁴¹ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, (Türkçesi Nuray Mert), İstanbul, 1988, s.68-69,71.

İşte bu izin çerçevesinde 1915 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında “*Türk Bayramı Günü*”⁴² sekiz Türk esir subay şehre bırakılmış ve bir daha geri dönmemişlerdir. Büyük ihtimalle bu esirlere Cemiyet üyeleri tarafından yardım edilerek, İran’a kaçmaları sağlanmıştır ki; bu olaydan sonra Cemiyet-i Hayriye temsilcilerinin adaya gidip gelmesi kısıtlanmıştı. Nitekim bu olayı 16 Nisan 1916 tarihli bir rapor ile bildiren “*Bakû Arama Polisi Başkanı Rudenko*”da, Cemiyet-i Hayriye’nin bu kaçırılma işini planladığı konusunda şüpheleri olduğunu belirtmiş ve kaçan esirlerin isimlerini vermiştir. Bu rapor aşağıdadır⁴³:

“1915 Yılı Temmuz ve Ağustos aylarında Türk Bayramı günü 8 esir subay kaçmayacaklarına dair yemin ettirilerek şehre bırakılmıştır. Bunlar; Yüzbaşı İzzet, Yüzbaşı Tapayev Farad Bey, Yusuf İbrahim Efendi, Yakup Mustafa Efendi, Hüseyin Hilmi Efendi, Şükrü Şaban, Fikri Şakar, Ziya Efendi. Yukarıda adı geçen subaylar adaya geri dönmeyerek, kaçmışlardır. Firariler İran pasaport ve giysileri ile teçhiz edilerek İran’a gitmişlerdir. Bakû’deki esirler üzerinde resmi himayeciliği Müslüman Hayriye Cemiyeti üstlenmişti. Bu Cemiyet’in üyeleri önceleri askeri hastaneye giderek esirleri kontrol ediyorlardı. Ancak bu kaçış olayından sonra Cemiyet’in elemanlarının esirlerin yanına gitmeleri yasaklanmıştır. Bu kaçış olayını kim tertip etmiş ve firarilere kim pasaport temin etmiştir? Bu durum aydınlatılmamıştır. 16.4.1916

Bakû Arama Polisinin Başkanı Rudenko

Yine aynı dönemlerde Nargin Adası’ndan Türk esirlerinin kaçırılması amacıyla birçok girişimler olmuştur. Kafkasyalı Türk gençleri tarafından kurulan “*Kafkasya Müslüman Talebeleri Komitesi*” bizzat Türk esirlerin kaçırılması faaliyetlerine iştirak etmiş⁴⁴, birçok esir kaçırma olayında, Cemiyet-i Hayriye ile birlikte çalışmıştır. Azerbaycanlı Türk hanımlardan bazıları da, özellikle adadan kaçırılan Türk esirlerinin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması konusunda büyük hizmetler görmüşlerdir⁴⁵.

Azerbaycan milli burjuvazisinin önde gelenlerinden birisi olan Murtaza Muhtarov’un adadan Türk esirlerinin kaçırılmasında önemli rol oynadığına dair bilgiler de mevcuttur⁴⁶.

Kafkasya Müslüman Talebeleri Komitesi’nin üyelerinden biri olan Seyitli Mir Aziz, Türk esirlerinin Nargin’den kaçırılmasıyla ilgili bir olayı şöyle anlatmaktadır⁴⁷:

⁴² Burada söz edilen “Türk Bayramı Günü”, Ramazan Bayramı veya Kurban Bayramı olmalıdır.

⁴³ *Azerb. Cum. Y. T. A.*, F.498, Op.1, D.1039, L.79-80.

⁴⁴ Hayri Gökçay, *Bir Türk’ün Hatırat ve İntikamı*, İstanbul, 1958, s.217.

⁴⁵ Seyitli Mir Aziz, “28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, C.II, s.119-120.

⁴⁶ Akif Aşırılı, “Nargin Adası’nda Türk Esirleri”, *Şark*, (Bakû), 5 Ağustos 2008.

⁴⁷ Seyitli Mir Aziz, “28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri”, s.120. Türk esirlerin kaçırılması ile ilgili olarak, Bakû’de bulunan Ermeni Hayriye Cemiyeti’nin bir temsilcisinin Kafkas Rus idaresine yazmış olduğu mektupta da, kaçırılma işinin Ali Haydar Zeynelov ve Azerbaycan zenginlerinden Ağabal Guliyev tarafından düzenlendiği ifade edilmiştir. (Kasımlı, “Azerbaycan’a Getirilmiş Osmanlı Harbi Esirlerinin Taleyî”, *Ayna*, 2 Ağustos 2008.)

"Gece yarısı, ada açıklarında pusuda duran teşkilatımızın kayıkları, lamba işaretleri üzerine adaya yanaşarak sessizce birkaç esiri kaçırdı. Bir gün 16 zabıt kaçırıldı. Zig Burnu'nda bağlanan kayığı çevrilmiş buluyorlar. Bunun üzerine aynı gün Rus gazeteleri sevinçli bir haber veriyorlardı: "Bu gece Nargin Adası'ndan 16 Türkiye zabiti kaçmak teşebbüsünde bulunmuş ise de fırtınanın şiddetinden kayıkları çevrilmiş ve kendileri de boğulmuşlardır. Kayık Nargin açıklarında bulunmuştur." Halbuki firari zabitler, Cemiyet-i Hayriye'nin "İsmailiye" binasında istirahat etmekte idiler. Demek ki kaçırılanların izini Hazar Denizi yutmuştu."

Nargin'den kaçırılan Türk esirler, genellikle Bakü'den İran'a geçiriliyor, Tebriz yolu ile Anadolu'ya gönderiliyorlardı. Bunun için şehirli, köylü her Azerbaycan Türkü üzerine düşen hiçbir fedakârlıktan kaçınmıyorlardı. Mesela kaçırılarak Karabağ'a getirilen Türk esirlere, burada en güzel ve güçlü atlar hediye edilmiş, böylece daha rahat kaçmaları sağlanmıştı.⁴⁸

Fakat, Azerbaycan Türklerince yapılan, gerek bu yardım faaliyetleri gerekse adadan Türk esirlerinin kaçırılma olayları, Rus makamları rahatsız etmiştir. Cemiyetlerin çalışmaları kısıtlanırken, zaten mahkeme kararıyla adaya girip çıkabilen ve şahsi olarak yardım faaliyetlerinde bulunan kişiler de engellenmiş, hatta bunlardan bazıları öldürülmüştür.⁴⁹ Ayrıca özellikle Türk subaylarının bir kısmı, bu kaçırılma olaylarından sonra Nargin Adası'ndan alınarak daha uzak bölgelerdeki kamplara nakledildiler⁵⁰.

Azerbaycan sınırları içerisinde yapılan bu yardımlar dışında Rusya'nın, Türklerin yaşadığı diğer bölgelerinde bulunan esir kamplarından da Türk esirleri kaçırma olayları olmuştur⁵¹.

1917 yılına gelindiğinde, Şubat İhtilalını müteakip Türk esirlerin durumunda pek bir değişiklik olmamakla beraber, özellikle Sibiry'a'nın iç taraflarında yerli Müslüman Türk cemaatlerinin esirlere yardım imkânları artmış ve kamplardan ayrılmaları gittikçe kolaylaşmıştır. Diğer yandan Rusya'da başlayan karışıklıklar ve devlet düzeninin sarsılmasıyla, esir kampları büsbütün bakımsız kalmıştı. Artık Rus askeri mekanizması bozulmuş ve esir kamplarına zaten muntazam olmayan yiyecek ve giyecek gönderme işi neredeyse tamamen dururken, ihtilâlâ oluşan yeni idarelerin esirlere karşı olan

⁴⁸ Mehmet Sadık Aran, "Kardaş Kömeği", *Ergenekon Yolu*, Sayı:1, (1 Temmuz 1951), s.6.

⁴⁹ Mesela, Nargin adasındaki Türk esirleri ziyaret etmek için mahkeme izni alan ve esirlere büyük yardımlarda bulunan Ayşe Hanımı Bolşevikler Bakü'ye girdiklerinde öldürmüşlerdir. (Göze, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, s.71. Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in İran'la yaptığı ticaretten de şüphelenen Rus makamları, İran üzerinden un ve kumaş gibi bazı malların yardım amacıyla Türkiye'ye götürüldüğünü ileri sürerek bu konuda Türk tüccarlara engeller çıkarmışlardır. (Kasımlı, "Azerbaycan'a Getirilmiş Osmanlı Harbi Esirlerinin Taleyi", *Ayna* (Bakü), 2 Ağustos 2008.)

⁵⁰ Halil Ataman, *Esaret Yılları*, İstanbul, 1990, s.110.

⁵¹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.444-445; İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922*, Ankara, 1993, s.107-110; Nakı Keykurun(Şeyh Zamanlı), *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Tarihi*, İstanbul, 1964, s.40-41.

muameleleri de her bölgede farklılık göstermiştir⁵². 1919 sonlarına kadar Krasnoyarsk esir kampında tutulan Halil Ataman'ın bu kamptan ayrılış süreci, 1917 İhtilal sonrası oluşan durum ve Rusların esirlerle ilgili tutumunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır⁵³:

“ Şarka bin kişilik bir kafile yola çıkarılacak. Kamp safra boşaltıyor, bu gidecek olanlar doğruca memleketlerine diyorlar...28 Teşrin-i sâni 1919 her şey belli oldu ve her şey hazır, yarın hareket var. Ama dışarıda dondurucu bir soğuk ferman okuyor... Bütün kafile bin kişi istasyona geldik. Bu binlik transportta biz Türkler, ancak kırk kişiyiz. Hepimiz de zabıtiz, aramızda tek bir kişi dahi ihtiyar, hasta ve invalid yok, hepimiz genç ve dinçlerden seçilmişiz... Bu sevkiyata hazırlık için tertiplenmiş bir Rus şeytanlığı ve Rus hınzırlığı. Tahliye hasta, zaif ve invalidler diye başlamıştı. Bu doğrudan ve açıkça yok etme, temizleme ve harcama planı.

“ Şimdi en önce bu kervana bir isim, bir ad verelim, bu çok gerekli. Bana kalırsa en uygun olanı “ölüm kervanı”. Bu amansız kışın tam ortasında, insanları hayvan vagonları içinde uzun bir yolculuğa mecbur tutmak ve bu şartlar içinde hiçbir sebep yokken, yola hem de çok uzun sürecek bir yola çıkarmak, başka nasıl adlandırılabilir? Bu insafsız davranışa bilmem devletler hukuku ne der ve nasıl karşılar?”

Üstelik bu karışık durum uzun bir süre devam edecek ve Moskova'daki Türk Elçiliği Rusya'daki Türk esirlerin ihtilal sonucu oluşan bu emniyetsiz ortamdan dolayı, buldukları bölgelerden ayrılmamaları konusunda bir tamim yayımlayacaktır⁵⁴. 1917 yılı Kasım ayında; Rusya'daki Türk esirleri hakkında bilgi toplamak ve onların yurda döndürülmesini sağlamak amacıyla Hilal-i Ahmer tarafından görevlendirilen Yusuf Akçura da Rusya'daki Türk esirlerinin ihtilaldan sonraki durumları hakkında bilgi verirken Nargin Adası'ndan, “Yılan Adası” olarak bahsedip, Çarlık döneminde buradaki Türk esirlere karşı çok kötü muamele edildiğini, Bolşevikler döneminde ise kurulan yeni idarelerin inisiyatifine göre her yerde farklı muameleler uygulandığını bildirmiştir.⁵⁵

Yusuf Akçura, Rusya'daki Türk esirlerinin ihtilaldan sonraki durumları hakkında şu bilgileri vermiştir⁵⁶:

“ Çarlık zamanında bazı mahallerde hayat ve sıhhatleri şöyle temin olunmuş ise de bazı mahallerde teshin edilmemiş, vagonlarda günlerce kilitli bırakılarak dondurulup öldürüldükleri de vaki olmuştur. İnkılâptan sonra birbirini vali eden, birbirinin yanında teşkil eden muhtelif hükümetlerin muameleleri muhtelif olduğu gibi, aynı hükümet de bile aynı muamele devam edip gitmemiştir. Osmanlı üserasına edilen muamele-i şiddetkâranenin azamisi, muhtelif membalardan alınan haberlere, ezcümle Danimarka Salib-i Ahmeri tarafından gönderilmiş Kastenskiyold Larsay Heyeti'nin meşhudatına

⁵² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.449.

⁵³ Ataman, *Esaret Yılları*, s. 165-166.

⁵⁴ Ataman, *Esaret Yılları*, s.164.

⁵⁵ Yusuf Akçura Bey'in Raporu, s.93.

⁵⁶ Yusuf Akçura Bey'in Raporu, s.93.

nazaran Cenubî Kafkasya'da Kars, Ardahan, Erivan nahiyesiyle Yılan Adası'nda⁵⁷ reva görülmüş efrattan olan üseraya en mühsif muamele ise Sovyetler Cumhuriyeti tarafından yapılmıştır. Bolşevikler hemen her tarafta nefer esirleri serbest bırakmışlardır. Üsera karargâhlarında nefer ve zabıt farkını kaldırarak, efradın zabıtana hidmetkârlığını men etmişlerdir."

Azerbaycan'da da ihtilâlin hemen ardından, daha evvel faaliyette bulunmuş ve ihtilâl ertesinde tekrar meydana çıkmış eski ve yeni bazı partiler faaliyete geçmiş, Bakû'de yeni bir idari yapı oluşmuştu. Bu parti ve kuruluşlar döneminde de Azerbaycan'da özellikle Nargin Adası'nda bulunan esirlerin durumunun ve bunların yaşam şartlarının düzeltilmesi amacıyla çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Çünkü artık adadaki esirlerin durumu gerçekten çok kötü bir hal almış, Cemiyet-i Hayriye'nin yardım faaliyetleri, özellikle adadan Türk esirlerinin kaçırılması olayından sonra daha da kısıtlanmış, ihtilalla birlikte oluşan karışık durum sonucu adadaki esirler iyice bakımsız kalmışlardı.

Bu durum üzerine, ihtilalla birlikte Bakû'de oluşturulan "*Amele ve Saldat Vekilleri Şûrası Hususi Komitesi*" Nargin'deki durumu incelemek üzere bir heyeti adaya göndermiştir. Bu heyetin incelemeleri sonunda, adada esirlerden günde 30 kişinin öldüğü, bunlardan çoğunun ishal ve "kızdırmadan" dolayı hayatını kaybettiğini, adada 1300 hasta ve yaralı bulunduğunu, fakat Nargin'deki hastanenin 400 kişilik olmasından dolayı hastaların çoğunun barakalarda yatmak zorunda kaldıklarını, yiyecek ve içeceklerinin bulunmadığı bildirilmişti.⁵⁸

Amele ve Saldat Vekilleri Şûrası Hususi Komitesi bu bilgiler üzerine bir toplantı yaparak, bundan böyle adaya esir gönderilmemesini ve barakalarda yatan hastaların Bakû hastanelerine taşınmasını uygun görmüştür. Esirler için odun, mazot, su ve benzeri ihtiyaç maddelerinin gönderilmesini de kararlaştıran Komite, adadaki bu kötü şartların oluşmasında en önemli faktörlerden birinin adadaki idarecilerin kötü yönetimi olduğunu göz önünde tutarak, bu konuda da girişimlerde bulunmaya karar vermiştir.⁵⁹

Yine bu Şûra'nın İcra Komitesi, şehir idaresine başvurarak Nargin'deki esirlere yardım amacıyla oluşturulacak komitenin toplantısına kendilerinden de temsilci çağrılmasını isteyecek, bunun üzerine bir müddet sonra toplanan Şehir İdaresi, Dr. Nerimanov ile Dr. Anebikyan'ı bu amaçla oluşturulan komiteye dahil edecektir.⁶⁰

Nargin Adası'nda sadece Türk esirler değil diğer esirlerin durumu da çok kötüydü. İsveç Konsolosluğu'nun 28 Kasım 1917 tarihinde, İsveç Büyükelçiliği'ne göndermiş olduğu raporda, bu konunun üzerinde durulmuş ve adadaki esirlerin durumunun bir an önce düzeltilmesi için girişimlerde bulunulması gerektiği bildirilerek, şu bilgiler verilmişti:⁶¹

⁵⁷ Yusuf Akçura raporunda, "Yılan Adası" ifadesiyle Nargin Adası'nı kastetmektedir.

⁵⁸ *Açık Söz*, 26 Noyabır/ Kasım 1917, No: 613

⁵⁹ *Açık Söz*, 26 Noyabır/ Kasım 1917, No: 613

⁶⁰ *Açık söz*, 24 Dekabır /Aralık 1917, No: 636.

⁶¹ *ATASE*, A. 1-2, D:552-1269, Kl.313, F.11-2.

“Bakû’de Nargin Adası’nda esirlerin durumu çok kötüdür. Burada çalışan memura yaşam şartlarını iyileştirmesi için emir verilmiş, fakat bir şey yapılmamıştır. Hatta İsveç Konsolosu bu durumu görmüş ve düzeltmeye çalışmışsa da elinden fazla bir şey gelmemiştir.”

İşte adadaki esirlerin durumu hakkında gerek gazetelerde çıkan çeşitli haberler, gerekse adaya çeşitli vesilelerle gidenlerin görmüş oldukları bu manzaralar karşısında Bakû Şehir Duması çeşitli fırka ve millet temsilcilerinden bir “Tahkik Komisyonu” oluşturarak Nargin Adası’na göndermiştir.⁶²

Bu komisyonda Sovyet ve Danimarka heyetleri, bir Alman Doktoru, bir hemşire, Hümmet Fırkası adına Neriman Nerimanov, Abdülbaki Mehmedov, Muhtaçlara Kömek Cemiyeti adına Ağa Mehmed İbrahimov ve Türk esirlerinin koruyuculuğunu üzerine alan Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi temsilcisi olarak da Mürselov bulunmaktaydı.⁶³

Komisyonun, adadaki incelemeleri ve gözlemleri hakkında Açık Söz gazetesi şu bilgileri vermişti:⁶⁴

“Cezirede yaşayan insanların dehşetli durumunun izlerini gören komite azaları hüngür hüngür ağlamaktan kendilerini alamamışlardı. 400 kişi yerleştirilecek hastanede 1200 kişi hasta esirler balık gibi birbirlerinin üstüne dökülmüş, kimisi can veriyor, kimisi “efendim su” kimisi “efendim yemek” diye bağıyorlar. Bir taraftan ise o gün ölmüş 40 esir aynı yekdiğerinin üzerine yığılıp durmuştur. Günde 40 kadar esir aklıktan, susuzluktan, soğuktan ölüyor. Üstlerinde giyecekleri, yakmaya yakacakları yok. Birçokları başlarının altına kerpîç koymuşlar. Kuru tahta üstünde yatmaktan birçoklarının yanlarında büyük yaralar meydana gelmiştir.”

Bu komitede bulunan ve aynı zamanda Hümmet Partisi’nin başkanı olan Neriman Nerimanov da yapılan incelemelerin sonucunu bir rapor halinde Şehir Duması’na sunmuştur. Bu raporda ilk olarak adada bulunan esirlerin, yiyecek, içecek ve ısıma sorunlarına değinilerek şöyle denilmiştir:⁶⁵

Aynı dönemde Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti de Rusya’daki Türk esirlerin ağır şartlar içinde bulunması dolayısıyla bazı girişimlerde bulunmuştu. Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Rus Hükümeti’ne başvurarak; nasıl Osmanlı Devleti’nde bulunan esirler Danimarkalı heyetler tarafından ziyaret ve kontrol ediliyorsa, Rusya’da, bilhassa Kafkasya’da bulunan Osmanlı esirlerinin de Danimarkalı Salib-i Ahmer üyeleri tarafından ziyaret ve tetkik edilmesini istemiş ve bir takım zorluklardan sonra, buna muvaffak olmuştur. (1334 (1918) Senesinde Mün’akid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen Merkez-i Umumi Mazbatası, İstanbul, 1334.)

⁶² Oruç Orucof, “Nargin’de Türk Esirlerinin Hali”, *Açık Söz*, 30 Noyabır/Kasım 1917, No: 617.

⁶³ *Açık Söz*, 30 Noyabır/ Kasım 1917, No: 617.

⁶⁴ Orucof, “Nargin’de Türk Esirlerinin Hali”, *Açık Söz*, 30 Noyabır/Kasım 1917, No: 617; *ATASE*, A.1/110, K.2190, D.5,F.5.

⁶⁵ *Açık söz*, 7 Dekabır /Aralık 1917, No: 623.

"Cezirede azarlılarla sağlar bir yerde duruyorlar. Azarlılara bakan yok, derman yok, yorgan yok, yatak yoktur. Başı altına yastık evezine kerpiç koymuş. Höreke (yemek) gelince; Doktor, burada çorba görmüştür. Öyle bir çorba ki yahşi erbab, onu itine de vermez. Hörekin niceliği suya bağlıdır. Burada su çetinlikle ele düşen bir şeydir. Burası adeta Arsa-i Kerbelâ'dır. Su olanda hörek yok, hörek tapılında su yoktur. Bu yılanlar yuvasında yaşamağa değil, ölmeye mahkûm olan zavallılar susuzluktan göğermiş, kurumuş dillerini ağzlarından çıkarıp dudaklarını kemiriyor, "su, su" diye ah vah ediyorlar. Burada içmeye de su tapılmıyor. Buraya su karadan geliyor. Cezirenin özünün içmelik suyu yoktur. Bazen oluyor ki, deryada şiddetli külek oluyor. O günlerde barkazlar cezireye yanaşmıyorlar. Barkaz gelmeyince su da yok."

Dr. Nerimanov, bu raporda adada bulunan Alman ve Avusturyalı esirlerin 1917 yılı için ölüm oranlarını da vermiştir⁶⁶. Fakat ne yazık ki adadaki esirlerin yarısından çoğunu oluşturan ve daha kötü bir durumda bulunan Türk esirlerinin miktarı ve ölüm oranları hakkında bir hesap tutulmadığından net bilgiler verilmemiştir. Nerimanov, yalnızca Türk esirlerin durumunun Alman ve Avusturyalı esirlerden daha kötü olduğunu belirtmiştir.

Bu durum toplantıda bulunan Müsavat Partisi Başkanı Mehmet Emin Resulzade tarafından eleştirilerek, Türk esirlerinin miktarı hakkında neden şimdiye kadar komitenin bir bilgi toplamadığını sormuş ve bir an önce Türk esirlerinin de sayısını tespit edilerek, buna göre onlara tahsisat ayrılması gerektiğini bildirmiştir.⁶⁷

Daha sonra Nerimanov adada 700 kadar seksen yaşında, bitmiş bir halde yaşlı kişilerin, 2 yaşından 15 yaşına kadar körpe çocukların bulunduğunu ve bunların hepsinin Kafkasya cephesinden geldiklerini bildirerek, sözlerini şu cümlelerle tamamlamıştır.⁶⁸

"Burasi bir cezire değil, makberdir. Öyle bir makberdir ki bin kadar adem kenarında oturup, növbisini bekliyor. O yerlerde böyle bir növbeye hazırlanıyorlar."

Şehir Duması toplantısında birçok kişi söz alarak esirlerin durumunun bir an önce düzeltilmesi hususunda fikirlerini söylemiş, buna sebebiyet verenler aranmış ve çeşitli kararlara varılmıştır. M. Emin Resulzâde'de yapmış olduğu konuşmasında, bu durumun Rus İnkılabı'nın getirmiş olduğu kötü bir sonuç olduğunu belirterek şöyle demiştir:

"...Nargin ceziresi hiç şüphesiz ki, Rusya sahife-i inkılâbının, Lenin'in bir lekesidir. Dünya kuldurlarına lanet okumakla özümüzün bu lekeden dolayı mesul olduğumuzu unutmayalım. Bu mesuliyetin muayyen bir kısma değil, hepimize sekiz ay arzında icra olunan bu kadar fezahatlardan bihaber kalan bütün cemaate aittir. Hürriyetten evvel biz

⁶⁶ Buna göre; Nargin Adası'nda 1917 yılı Mayıs ayında 660 kişiden bir kişi, Haziran'da 900 kişiden 18'i, Temmuz'da 1300 kişiden 20'si, Ağustos'ta 1000 kişiden 39'u, Eylül'de 100 esirden 34'ü, Ekim'de 2700 esirden 265'i, Kasım'da 25 gün içinde 3300 esirden 617'si ölmüştür. (*Açık Söz*, 30 Noyabır/ Kasım 1917, No: 617.)

⁶⁷ *Açık Söz*, 7 Dekabır/Aralık 1917, No: 623.

⁶⁸ *Açık Söz*, 7 Dekabır/ Aralık 1917, No: 623.

Nargin'e gazeteler gönderiyorduk. Yakında Nargin' den Sibiryaya sürülmüş bir Türk esirden aldığım mektuptan anlıyorum ki, hürriyet olunduktan sonra nedense esirleri Rusya'da çıkan gazeteleri okumaktan da men eylemişler."

Şehir Duması'nda yapılan bu görüşmelerden sonra, İcra Komitesi tarafından Dr. Neriman Nerimanov, esirlerin durumlarıyla ilgilenmek, Cemiyet-i Hayriye ve diğer teşkilatlarla görüşüp, birlikte hareket edilmesi amacıyla, bir komisyon kurmakla görevlendirilmiştir.

Ayrıca Şehir İcra Komitesi, Nargin Adası'ndan yaşlılarla, çocukları çıkarmak amacıyla girişimlerde bulunulmasına, bütün esirlere yardım edilmesine ve bunun için bir komisyon kurulmasına karar verdi⁶⁹. Komite'nin aldığı bu kararlar, Daşnak Partisi'nin üyeleri dışında oybirliği ile kabul edilmiş ve Nerimanov'un başkanlığında bir komite oluşturularak, hasta esirlerin Bakû'ye taşınmasına, yiyecek ve her türlü erzak temini konusunda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.⁷⁰

Bakû'de ihtilalden sonra esirlerin durumunun iyileştirilmesi ve özellikle Türk esirlerin ihtiyaçlarının karşılanması konusunda çalışan partilerden biri de Müsavat Partisi idi. Müsavat esirlere yardım konusunda hayır cemiyetleriyle birlikçe çalışması ve bu cemiyetlere destek verilmesi gerektiğini savunuyordu. Nargin'de bulunan esirlerin durumunun iyileştirilmesi için elinden gelen her yardımı yapacaklarını belirten bu parti, gazetelere ilanlar vererek halkı da bu konuda yardıma çağırmıştır. Müsavat Partisi'nin yayınladığı ilanlardan biri aşağıdadır⁷¹:

"Milletdaşlar! Yoldaşlar!

Muhtaçlara yardım cemiyeti tarafından Nargin cezaevindeki esirlere muavenet için iane (yardım) toplanıyor. Bu ianeye iştirak etmek hepimizin insanlık ve milliyet borcudur. Bütün Müsavat Şubeleri ve azalarına borçtur ki, bu husus da her bir vasıta ile mümkün ederlerse mezkûr cemiyete yardım etsinler.

Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Fırkası Bakü Komitesi"

Şehir İcra Komitesi ve Türklerin ağırlıkta olduğu partiler, Ermeni Daşnak Partisi'nin itirazlarına rağmen, esirlere yardım hususunda birçok çalışmalar yapmışlarsa da, toplantılarında alınan kararların ancak bir kısmını fiiliyata geçirebilmişlerdir. Çünkü daha sonra adadaki durumla ilgili çıkan gazete haberlerinden şartların pek düzelmediği anlaşılmaktadır.⁷²

Bu dönemde, Cemiyet-i Hayriye'nin Türk esirlerinin durumunu yakından görmek ve ihtiyaçlarını daha iyi tetkik etmek üzere adaya gönderebildiği Mustafa Bey Alibekov da, burada yapmış olduğu incelemeler sonucunda, Nargin esir kampında 9

⁶⁹ *Açık Söz*, 7 Dekabır/ Aralık 1917, No: 623.

⁷⁰ Süleymanov, *Eşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*, s.174-175. Bu konuda Bakû'de "Şems Restoran" ın sahibi Hacı Aslan Mecidova' nın büyük hizmetleri olmuştur.

⁷¹ *Açık Söz*, 13 Dekabır/Aralık 1917, No.628.

⁷² *Açık Söz*, 24 Dekabır/ Aralık 1917, no: 636

binden fazla esir bulunduğu, bunların 3990'ını Türk esirlerin oluşturduğunu bildirmiş ve adadaki esirlerin yaşam şartları hakkında şu bilgileri vermiştir⁷³:

"Bu cezirede şiddetli soğuk külek (rüzgar) estiğine göre herkesin, hususen çıplak esirlerin, ısınmaya ihtiyaçları vardır. Ona binaen Dekabır (Aralık)'ın 18'inde iki Türk-Müselman esir kendini ısıtmak için oradaki boş hastaneden bir parça tahta koparıp yakıyorlar. Çünkü hastanelerde ve sair binalarda herkes soba yakmıyor. Cezire kumandanı bu iki esirin hareketinden dolayı ceza vermek maksadıyla yalnız o iki esiri değil, bütün Türk-Müselman esirlerini cezalandırarak tam bir gün hepsini aç bırakmıştır. Oradaki esirlere yemek o kadar az veriyorlar ki, esirlerin birçoğu paylarını yedikten sonra, etrafi gezip, atılmış kemikleri yiyip kemiriyorlar..."

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Şehir İcra Komitesi'nin esirlere yardım çalışmaları sonucunda hastaların Bakû'ye taşınması suretiyle büyük bir iş görülmekle beraber, adadaki esirlerin, özellikle de Türk esirlerin yiyecek ve ısınma hususundaki büyük sıkıntıları azalmamış, hepsinden önemlisi adadaki Rus idarecilerin kasıtlı ve insafsız hareketlerine maruz kalmaya devam etmişlerdir.

Bu arada Azerbaycan'da, gazete haberleri vasıtasıyla halkın adadaki esirlerin durumu hakkında haberdar olmaları sağlanarak, daha geniş çaplı bir yardım faaliyeti sürdürülüyordu. Bu amaçla verilen bir haberde şöyle denilmekteydi⁷⁴:

"Nargin Ceziresindeki esirlerin hali son derece fenadır. Soğuklar gittikçe arttığından biçarelerin durumu gayet korkuludur. Her gün açlık ve soğuktan 30-40 esir telef oluyor. Binaenaleyh acil surette kömek lazımdır. Pul ile yorgan, döşek ve her ne kadar verirseniz onunla kömek edin."

Yine ihtilâl sonrası açılan ve esirlere yardım eden cemiyetlerden birisi de "Muhtaçlara Kömek (Yardım) Cemiyeti" idi. Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi tarafından açılan bu cemiyetin görünürdeki amacı bütün muhtaç Müslümanlara yardımcı olmakla beraber, asıl amacı Azerbaycan'da, özellikle Nargin Adası'nda bulunan Türk esirlerinin ihtiyaçlarını karşılamaktı⁷⁵.

Muhtaçlara Kömek Cemiyeti yardım toplama faaliyetlerine başlarken bir taraftan da gazetelere vermiş olduğu yazılarla Azerbaycan Türklerini yardıma çağırıyordu. Kasım

⁷³Açık söz, 24 Dekabır (Aralık) 1917, No:636.

⁷⁴Açık Söz, 14 Dekabır/Aralık 1917, No:629.

⁷⁵Açık Söz, 28 Noyabır/Kasım 1917, No:614.

Muhtaçlara Kömek Cemiyeti Azerbaycan halkını yardıma çağırıyor ve gazetelere esirlerin durumunu belirten yazılar gönderiyordu. Mesela Kasım 1917 tarihinde Cemiyetin Başkan Yardımcısı Oruç Orucov, Açık Söz gazetesinde halka şöyle sesleniyordu:

"Cezire'de beş binden fazla dindaş ve milletdaşlarımız kötü bir halde yaşamaktadır. Onların bu gurbet ve esarete tek ümitleri ancak bizlerdir. İhtiyaç büyük olduğu için, büyük yardıma ihtiyaç vardır. Binaenaleyh insanıyet ve milliyet namına felaketzedelere merhamet elinizi uzatınız. Her türlü giyecek, yorgan, döşek, yastık ve sair yardımlarda bulununuz." (Açık Söz, 30 Noyabır/Kasım 1917, No. 617).

1917 tarihinde Cemiyetin Başkan Yardımcısı Oruç Orucof, Açık Söz gazetesinde halka şöyle sesleniyordu⁷⁶:

"Cezirede beş binden fazla dindaş ve millettaşlarımız biilaç bir halde yaşamaktadır. Onların bu gurbet ve esarette tek ümitleri ancak bizlerdir. İhtiyaç büyük olduğu için, büyük yardıma ihtiyaç vardır. Binaenaleyh insaniyet ve milliyet namına felaketzedelere merhamet elinizi uzatınız. Her türlü giyecek, yorgan, döşek, yastık vesair yardımlarda bulununuz."

Cemiyet, adadaki esirlerin büyük bir kısmını oluşturan Türk esirlerin bir an önce ihtiyaçlarını karşılamak üzere faaliyet göstermiş, Azerbaycan Türklerinin bu amaçla verecekleri yardımları toplamak üzere, her mahalle ve camiye birer temsilcisini yerleştirmişti. Halka, esirlerin içinde bulunduğu kötü durumu anlatarak, ellerinden geldiğince yardımda bulunmasını ve yardım yapacakların bir an önce mahallelerindeki Cemiyet temsilcilerine müracaat etmelerini istemiştir⁷⁷.

Esirlere yardım amacıyla bazı sosyal faaliyetler de tertip edilmiştir. Örneğin;1917 Aralık ayı içinde Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in kurmuş olduğu okulun öğretmenleri tarafından, okul binasında Nargin Adası'ndaki Türk askeri esirlerinin yararına 3 perdelik "*Bedbaht Bala*" draması sahneye koyulmuştur ve bu gecenin geliri ile esirlerin bir kısım ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır⁷⁸.

Gerek cemiyetler ve partiler, gerekse Azerbaycan halkının fedakârca yapmış oldukları yardımlar sayesinde, 1. Dünya Savaşı'nda esir düşerek Bakû'ye ve Nargin Adası'na getirilen Anadolu Türkleri bir nebze de olsa yaralarını sarabilmişlerdir⁷⁹.

Azerbaycan'daki Türk esirlerin durumu Türk Ordusu'nun Bakû'ye gelmesinden sonra daha da düzelmiş ve Azerbaycan Türklerinin yardımları 1918 yılında Azerbaycan'ın istiklâlini kazanmasından sonra da devam etmiştir. Azerbaycan halkının ve çeşitli cemiyetlerin o zamana kadar sürdürdüğü esirlere yardım faaliyetlerini Azerbaycan Hükümeti üzerine almış, bu işlerle ilgili olarak "*Umur-ı Hayriye Nezaret*" görevlendirilmiştir⁸⁰. Özellikle bu Nezaret, Türk esirlerinin bir an önce vatanlarına dönmelerini sağlamak amacıyla çalışmalar başlatmıştır. Ancak bu dönemde de Cemiyet-i Hayriye'nin Bakû'deki esaret hayatından kurtulan esirlerin Türkiye'ye getirilmeleri ile ilgili yardımlarda bulunduğu görülmektedir. 3. Ordu Komutanlığı'na yazılan aşağıdaki yazı bu durumu açıkça ortaya koymaktadır⁸¹:

"3. Ordu Kumandanlığına

6.3.34 tarihli raporla Batum'dan vapurla Trabzon'a geldikleri arz olunan üsere hakkında 37. Fırkadan alınan malumat hülasası zirdedir.

⁷⁶Açık Söz, 30 Noyabır/Kasım 1917, No:617.

⁷⁷ Açık Söz, 18 Dekabır/Aralık 1917, No: 631

⁷⁸Açık Söz,18 Dekabır/Aralık 1917, No: 631

⁷⁹ Açık Söz,18 Dekabır/Aralık 1917, No: 631

⁸⁰ Azerbaycan, 18 Şubat 1920, No: 35.

⁸¹ ATASE, A.4/3671, K. 2918, D. 495/325, F. 8-40.

Esirlerin altmış beşi on beş yaşından küçük çocuk, 462 si 55 yaşında, erkeklerin de 200'ü üsera efrattan ibarettir.

Çocuklar ile ihtiyarlar evvelce Ruslar tarafından esir-i harb suretiyle Nargin adasına götürülmüşlerdir. Bakû'de Cemiyet-i İslâmiye Rüesası, hükümete bil-müracaat bunları almış ve mesarif-i rahiyelerini temin ederek Bakûlü Mustafa Bey Atamanov namındaki bir zat Trabzon'a kadar getirmişlerdir. Batum'da bunlar vapura binerlerken esir efradımızı gizlice vapura alıp getirmiştir.

Bakû'de esaretten firar eden Onuncu Fırka'ya ait 2. Seyyar Hastane Sertabibi Binbaşı Osman Bey'le, Teşkilat-ı Mahsusa'ya memur Yüzbaşı Saadettin ve Zaim Efendiler de bu üsera meyanında bulunmaktadır. 9 Mart 334

2. Kafkas Kolordu Kumandanı Şevki

1. Dünya Savaşı esnasında Türk askeri ve sivil esirler için bir cehennemi andıran Nargin 1. Dünya Savaşı'nın sona erip Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesini imzalaması, Türk Birliklerinin Bakû'den çekilmesinden ve Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesinden sonra ise, özellikle 1920-1924 yılları arasında, bu sefer de Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele etmiş aydınların, Azerbaycan'da kalmış ve Bolşevikler tarafından tutuklanmış Türk subaylarının⁸² hapsedildiği ve öldürüldüğü bir yer olmuştur.

⁸²1920 yılında Sivas Kongresi zamanında, Mustafa Kemal Paşa'nın izni ve onayı ile Kafkasya'ya giden bir kurulda bulunan Mustafa Butbay'ın, Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgali sırasında yaşadıklarını anlattığı hatıralarında, şunlar kaydedilmektedir:

"Gence İslâmları 350 askerin kuvvetine dayanarak isyan edip iki üç saat içinde, kentin İslâm mahallelerinde bulunan tüm Rus askerinin silahlarını almaya muvaffak oldular. Galip gelen İslâm halkı bir hafta içinde kenti kenardan görmeye gelmiş, Ruslardan kurtarmaya çalışmakta idi.

"Son günlerde mahalli Ermeniler Rus Bolşeviklerle birleşip, kenti kuşatıp bombardımana başladılar. Ardından da kente girip İslâm ahalisini katliâm ettiler. 5000 den fazla sivil öldürdüler. Bunların çoğu çocuk, kadın, elsiz ve ayaksız ihtiyar adamlardır. Evleri tamamen yıktılar, ören yerine çevirdiler. Eşyaları yağma ettiler. 4000'den fazla asker öldürdüler. Âbad Gence kenti mezaristana döndü. Kısaca, Bolşevik meselesi Ermeni ve Müslüman rengini almış olup Rusların eliyle ve yardımı ile Ermeniler Gence Müslümanlarını katliâm edip öçlerini ve kinlerini kusmaktadırlar. 1918 yılı Mart acı olayı bu kez Bakû'de değil Gence' de tekrarlanmaktadır.

"Hal-i hazırda Gence ili tamamen isyan halindedir. İki üç gündür Gagatlı ilçesi isyan ederek Bolşevikleri kovmaya muvaffak oldu. Ama Azerbaycan'ın bağımsızlığından yalnız kuru bir isim kalmış, İslâm Türk halkının bu isyanından dolayı Bakû'deki tüm İslâm paşaları, albayları ve diğer subaylar hapse atılıp Nargen(Nargin) Adası'na sürgüne gönderilmişlerdir. Nargen Adası, Hazer Denizi'nde vahşi bir adadır. Arkamız tamamen kesilmiş, mahvolmuş, bazıları kurşuna dizilmiş, bazıları kürek cezasına çarptırılıp Sibiryaya sürülmüş, bazıları ise kaçmaya mecbur kalmıştır. İdare tamamen Rus elindedir." (Mustafa Butbay, Kafkasya Hatıraları, Günümüz Türkçesine çeviren ve yayına haz. Ahmet Cevdet Canbulat, Ankara, 1990.)

Yine 1930'lu yıllarda, Stalin döneminde de yapılan aydın kıyımının bir kısmı da Nargin'de gerçekleştirilecektir.

KAYNAKÇA

Arşivler

Genelkurmay Başkanlığı Askeri tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi(ATASE)
Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet En Yeni Tarih Arşivi(Azerb. Cum. EYTA).

Gazeteler

Açık Söz (Bakû)
Azerbaycan (Bakû)
Basiret (Bakû)
Hayat (Bakû)
İkdam (Bakû).
Sada-yı Kafkaz (Bakû)
Son Haber (Bakû)
Şark(Bakû)

Telif Eserler

A. Merdan Topçubaşov, *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, Bakü, 1334 (1918).

ARAN, Mehmet Sadık, "Kardaş Kömeği", *Ergenekon Yolu*, Sayı:1, (1 Temmuz 1951), s.6.

ATAMAN, Halil, *Esaret Yılları*, İstanbul, 1990.

ASLAN, Betül, *1. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği (yardımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, 2000.

ASLAN, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara, 1997.

_____, "Predstaviteli Bakinskoy Blagotvoritelnoy Organizatsii v Erzurume, *Azerbaycan Tarihi Problemleri Üzre Meruzeler Mecmuası*, (27-28 Mart 1992), Bakü, 1992, s.149-150.

AŞIRLI, Akif, "Nargin Adasında Türk Esirleri", *Şark*, Bakü, 5 Ağustos 2008.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâp Tarihi*, C.III,Kısım:1, Ankara, 1983.

1334 (1918) Senesinde Mün'akid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen Merkez-i Umumi Mazbatası, İstanbul, 1334.

BUTBAY, Mustafa, *Kafkasya Hatıraları*, Günümüz Türkçesine çeviren ve yayına haz. Ahmet Cevdet Canbulat, Ankara, 1990.

EMİRCAN, A. Ali- M.Emin Gerger, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, İstanbul, 1992.

- ERDOĞAN, Fahrettin, *Türk Ellerde Hatıralarım*, İstanbul, 1954.
- GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922*, Ankara, 1993.
- GÖKÇAY, Hayri, *Bir Türk'ün Hatırat ve İntikamı*, İstanbul, 1958.
- GÖZE, Ahmet, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, 2.Baskı, İstanbul, 1991.
- KASIMLI, Musa, "Azerbaycan'a Getirilmiş Osmanlı Harp Esirlerinin Taleyi (Durumu)", *Ayna*, 2 Ağustos 2008.
- KEYKURUN, Nakı, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları*, İstanbul, 1964.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.
- KUTLU, Cemil, *1. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997.
- "Mezarlıklar ve Cehennem Adası", <http://wap.azerxeber.com/xeber/mezarlıklar-ve-cehennem-adasi-1102959.html?10>.
- Oruç Orucof, "Nargin'de Türk Esirlerinin Hali", *Açık Söz*, 30 Noyabır/Kasım 1917, No: 617.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915-1920)*, Ankara, 1994.
- Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Dersaadet, Matbaa-i Orhaniye, 1335/1919.
- Seyitli Mir Aziz, "28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, C.II, s.119-120.
- SÜLEYMANOV, Manaf, *Eşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*, Bakû, 1987.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, (Türkçesi Nuray Mert), İstanbul, 1988.
- ŞAMSUDDİNOV, M., "Velikiy Oktiyabır i Turtsiya", *Velikiy Oktiyabır i Turtsiya (Zbornik Statey)*, Tiflis, 1982, s.10;
- TUGAÇ, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul, 1975.